

Д.А. Джумабеков *, В.В. Козина , Ж.Т. Нығметова , Ф.Д. Саккулакова

*Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды, Қазақстан
(E-mail: azmukhan@mail.ru, vkozina55@mail.ru, kunaichy@mail.ru)*

1920 жылдардың соңында Орталық Қазақстандағы байларды жою науқаны

Мақалада 1920 жылдардың аяғында Орталық Қазақстандағы байларды жою науқаны зерттеу нысанына алынған. XX ғасыр бұл Кеңес үкіметі қазақ қоғамында түбегейлі өзгерістерді бастаған кезең еді. Мал шаруашылығын қайта құру және нығайту, ұжымдастыру және оның негізінде кедейлерге көмек көрсету, большевиктердің пікірінше, патриархалдық-тайпалық қатынастарды бұзбай, бай-патриархалдық шаруашылықтарды жоймай ойға келмейтін. Кеңес үкіметінің ауылдағы ең ірі революциялық оқиғасы — малды, дүние-мүлікті тәркілеу, қожаларды көшіру. Авторлар дәстүрлі қазақ қоғамында байдың үлкен беделге ие болғанын және өз халқының әлеуметтік-экономикалық өмірінде шешуші рөл атқарғанын атап көрсетеді. Байларды «тап» ретінде жою үдерісі құпиясы жойылған мұрағат құжаттары негізінде авторлармен талданды. Сонымен қатар бай шаруашылықтарының малдары мен мүлкін тәркілеу шараларының жергілікті халықтың басым көпшілігінің көшпелі шаруашылығы мен тұрмысының өзіндік ерекшеліктерін ескермей жүргізілгендігіне тоқталады. Мақалада жаппай террордың механизмі және бұл оқиғалардың аймақтық ауқымдағы қайғылы салдары көрсетілген. Бай шаруашылықтарын тәркілеу және көшіру науқаны кезінде егіншілік зардап шегіп, қоғамның әлеуметтік тобы — бай — мал шаруашылығы туралы ғасырлар бойы қалыптасқан білім иелері жойылды деген қорытынды жасалған.

Кілт сөздер: Кеңестік Қазақстан, Орталық Қазақстан, саяси террор, тәркілеу, бай шаруашылығы.

Кіріспе

1920 жылдардың ортасында Қазақ Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасында (ҚАКСР) «Кіші Қазан» жүргізілді. Ф.И. Голощекиннің қазақ қоғамы өмірінің барлық саласына ықпалы болды. Қазақ ауылында дәстүрлі өмірдің қалыптасқан салты жойылып, ең түбегейлі өзгерістер ене бастады. Кеңес өкіметінде қазақтардың көшпелі шаруашылығын өзгертуге бағытталған мемлекеттік саясатының екі негізгі бағыты болды: көшпелі шаруашылықтарды ұжымдастыру және «негізгі қанаушы тап — байларды» жою.

Кеңес өкіметінің «байды тап ретінде жою» саясаты ауылдағы бай үстемдігін мықтап жеңу және сонымен бірге социалистік қоғамның таптық негізін құрудың соңғы кезеңі ретінде түсіндірілді. Қазақ шаруасының «қанаушылары» — шығанақтардың табанының астынан іргесін құлату үшін Кеңес өкіметінің пікірінше, олардың дүние-мүлкін — малын тартып алып, халықтың кедей топтарына тарату қажет болды. Ал ең ауқаттылардан — колхоздар — мал шаруашылығы колхоздарын құрады. Билік өкілдерінің айтуынша, осы оқиғалардың нәтижесінде «ауыл алға жылжуға, өндіргіш күштерді толық дамытуға, мал шаруашылығының рентабельділігі мен тауарлылығын арттыруға, мал шаруашылығын қайта құру және ұжымдастыру жолына батыл көшуге мүмкіндік алды» [1].

1920 жылдардың аяғында, Орталық Қазақстанда байырғы халық көшпелі және жартылай көшпелі өмір салтына тән әлеуметтік-экономикалық қатынастарды, дәстүрлер мен тәртіп нормаларын сақтады. Қазақ көшпелі қоғамының дәстүрлі құрылымында бай елеулі тұлға болып, қанаушы ретінде мүлдем қабылданбаған. Бұлар көшпелі қауымдарды басқарған, қазіргі тілмен айтқанда, халқының амандығына жауапты басқарушы рөлін атқарған аға-туыстар, ақсақалдар болатын. Бай туыстарымен бірге жайылымдық жерлерді иеленіп, қоғамда туындаған қиындықтарды жеңіп, әл-ауқатын арттыруға көмектесті.

Сонымен байлар күрделі экологиялық жағдайда көшпелі қауымның өмір сүруін қамтамасыз еткен негізгі әлеуметтік таптардың бірі еді. Алайда олардың болуы Кеңес үкіметі үшін ЖЭС дамуының нәтижесінде кеңестік дәуірге дейінгі ескі дәстүрлі тәртіпті қалпына келтірудің қаупін тудырды. Сондықтан 1920 жылдардың аяғындағы Кеңес үкіметі үшін «бай мәселесінің» маңызы орасан зор болды.

* Хат-хабарларға арналған автор. E-mail: azmukhan@mail.ru

Зерттеу әдістері

Зерттеудің іргелі принциптері оқиғалар мен фактілерді олардың өмір сүруінің нақты тарихи жағдайларын және бір-бірімен өзара байланыстылығын ескере отырып, адекватты бағалауға мүмкіндік беретін объективтілік пен тарихшылық болды. Зерттеудің бастапқы ғылыми принципі жоғары тұрған органдардың жұмыстарына, КСРО және Қазақ КСР (ҚазКСР) прокуратурасының нұсқауларына, жергілікті атқарушы және партия органдарының актілеріне, мемлекеттік органдардың алқаларының жабық отырыстарының материалдарына объективті сыни талдау жасау. ҚазКСР Әділет Халық Комиссариаты және т.б., Қарағанды облысы партия комитетінің отырыстарының хаттамалары пайдаланылды.

Зерттеу міндеттерін жүзеге асырудың баламалы жолдарын шешудің әдіснамалық тәсілі ретінде модернизация теориясының негізгі ережелері, отандық және шетелдік ғылымның жалпы теориялық ережелері мен тұжырымдамалары, аймақтық ерекшеліктер, саяси қуғын-сүргін тәжірибесіндегі жалпы және арнайы туралы идеяларды дамыту, пайдаланылды.

Мақала Қазақстан Республикасы Президентінің архиві (ҚР АП), Қарағанды облысының Мемлекеттік архиві (ҚОМА), Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві (ҚР ОМА) қорларында анықталған архив құжаттары негізінде жазылған. Сонымен қатар құжаттардың негізгі бөлігі алғаш рет ғылыми айналымға енгізіліп, зерттеліп отырған кезеңдегі Орталық Қазақстандағы репрессиялық саясатты жүзеге асырудың аймақтық ерекшеліктерін ашады.

Талқылау

Кеңестік репрессиялық саясаттың барлық аспектілерін зерттеу өзекті мәселе. Сонымен бірге, бүгінгі күнге дейін бұл тарих беттері, әсіресе, аймақтық деңгейде әлі де ақтаңдақ күйінде қалып отыр. Соңғы жылдары Қазақстанда саяси қуғын-сүргін тарихын зерттейтін ғылыми орталықтар жұмыс істей бастады. Бұл мәселе әр түрлі дереккөздердің үлкен санын тарта отырып, негізінен мына бағыттар бойынша зерттеледі: жазалау саясатын жүзеге асыру тетіктері, қуғын-сүргінге ұшыраған адамдардың категориялары, террорды ұйымдастырушылар мен жасаушылар, ГУЛАГ жүйесі, жер аударылғандар мен арнайы қоныстар, этникалық депортациялар, демографиялық шығындар, саяси қуғын-сүргін құрбандарын ақтау.

Қазақстанда саяси қуғын-сүргіннің жан-жақты зерттелуі саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық құқықтық және саяси ақтау және оларға қатысты тарихи әділеттілікті қалпына келтіру жөніндегі мемлекеттік міндеттермен байланысты. Елімізде жаппай саяси қуғын-сүргін тарихына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялар [2] өтіп, жаңа мұрағаттық деректер ғылыми айналымға енгізілуде. Мәселен, тарихнамада қазақ ғалымдары М.Қ. Қозыбаев, М.Қ. Қойгелдиев, Т.О. Омарбеков, Ж.Б. Абылхожин, Д.А. Шаймұханова, Т.К. Алланиязов, Н.О. Дулатбеков, М.П. Лайгер, З.Г. Сактаганова және т.б. тарихшылардың саяси қуғын-сүргіннің әртүрлі субъектілеріне арналған еңбектері бар [3–10]. Сонымен бірге 1920 жылдардың аяғындағы Орталық Қазақстанда байдың «тап» ретінде жойылу үдерісі әлі арнайы зерттеу нысанына айналған жоқ. Біздің мақала тарихнамадағы осы олқылықтың орнын толтыруға жасалған қарапайым әрекет.

1925 жылы БК(б)П Қазақстан өлкелік комитетінің бірінші хатшысы Ф.И. Голощекин «Ауылды кеңестендіру» ұранын алға тартты. Бұл мәселені шешу қажеттілігі Қазан төңкерісі ауылдардағы бұрын үстемдік еткен артықшылықты тап топтарына іс жүзінде әсер етпегендігімен, еңбекші бұқараны «басу мен қанаудың» капитализмге [11-12] дейінгі қатынастарға тән мұндай формаларымен негізделді. Сол жерде әлі де сақталды және «патша заманындағы билеуші олигархия өзінің ірі меншігін, ең жақсы жайылымдық жерлерін жалғастырды және құлдық пен езгіліктің негізгі дәстүрлерін, оларды пайдаланудың орта ғасырлар формасынан капиталистікке дейінгі формаларын өте тиімді пайдаланды. Сондықтан коммунистік партияның алдында «ауылды ұжымдастыру», экономикалық қатынастарды «еңбекші бұқараның игілігіне» өзгерту, қазақ ауылын «кеңестендірудің» алғышарттарын жасау міндеті тұрды [13].

Бұл мәселені ойдағыдай шешуге «тап» ретінде жою Қазақстандағы Кеңес үкіметінің ішкі саясатының негізгі бағыттарының біріне айналған бай шаруашылығы кедергі болды. Алғашында Ф.И. Голощекин барлық кейінгі оқиғалардың өңін белгілеп берді: «Кімде-кім біздің саясатты жігерлі жүргізсе, ол бізбен бірге және біз оны Кеңес өкіметінің нақты қызметкерлері деп санаймыз. Кім мұны орындамаса, кім оны бұрмаласа, бізбен бірге емес, ол бізге қарсы, біз онымен дұшпан ретінде соғысамыз» [14], – деді. Жоғарыда айтылғандар аясында республикада бай шаруашылығын тәркілеу

арқылы «кедейлерді ғасырлар бойы қалыптасқан бай-феодалдық қанаудан азат ету» қажеттігін негіздейтін идеологиялық науқан басталды.

1927 жылы қарашада Бүкілодақтық Коммунистік партияның (Большевиктер партиясы) VI Бүкілқазақ конференциясында ірі мал иелерінің малдары мен құрал-жабдықтарын тәркілеуге және оны халықтың кедей топтарына бөлуге рұқсат беруге болады деп тапты. Партиялық «теоретиктердің» пікірінше, бұл ауылды орталандыруға және оның өндіргіш күштерін дамытуға, пролетариаттың ауылдың еңбекші бұқарасымен одағын одан әрі нығайтуға әкелуі керек еді.

1927 жылы желтоқсанда большевиктердің Бүкілодақтық коммунистік партиясының XV съезінде ұжымдастыру мәселесі көтерілді, бірақ ұжымдастырудың бірде-бір формасы анықталмады. Тек кулактарға қарсы шабуыл туралы сөз болды, бірақ кулактарды тап ретінде жою туралы емес. Кулактарды күйрету және тікелей қуғын-сүргін әдістерімен емес, экономикалық әдістермен (салықтар, жер рентасы, жұмысшыларды жалдау, т.б.) қуады деп болжанған.

Бүкілодақтық коммунистік партия большевиктер партиясының XV съезінің шешімдерін орындау мақсатында Қазақстанда ірі шаруалардың қожалықтарын тәркілеу туралы заң жобасын әзірлеу жөніндегі комиссия құрылды. Құжат Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) Орталық Комитеті мен Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің бекітуіне ұсынылды. 1928 жылы 14 наурызда «Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитеті Президиумының ірі байлар мен мал иелерін отбасыларымен тұрақты тұратын жерлерде жер пайдалану және тұру құқығынан айыру және оларды тәркілеу туралы» қаулысы шықты. Олардың «мүлкі» деген құжат шығарылды, онда алдағы ауқымды науқанның себептері түсіндірілді. Осы құжаттан маңызды үзінді келтірейік: «РСФСР-нің кейбір артта қалған ұлттық шеттері, мысалы, Қазақстан РСФСР-дің орталық губерниялары бастан өткерген революциялық даму кезеңдерін басынан өткерген жоқ, сондықтан бұл шеттерде революция ескі дәуірге әлсіз әсер етті. Революцияға дейінгі қарым-қатынастар күшті рулар мен байлардың толық экономикалық және көп жағдайда саяси үстемдігін қалдырды. Шеттегі Кеңес өкіметінің өмір сүру тәжірибесі байлар мен күшті отбасылар мен бұрынғы артықшылықты таптардың өкілдері әлі де Кеңес өкіметінің бітіспес жаулары болып табылатынын көрсетеді; олар Кеңес үкіметінің ауыл мен ауылдағы негізгі қызметіне жан-жақты араласып, арам пиғылды үгіт-насихат жүргізіп, Қазақстан ұлттары арасында рулық араздық пен ұлттық араздықты қоздырады. Сонымен бірге олар рулық қатынастарды және кедейлердің экономикалық тәуелділігін пайдаланып, сол арқылы шаруашылық пен мәдени даму қарқынын кешіктіреді» [15]. Осыны негізге ала отырып, Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің Президиумы:

«1-бап. Ірі шаруа қожалықтары мен 100-ден астам малы бар отбасылар ірі қожалық иелерін олардың барлық мүлкі тәркіленіп, жер пайдалану және тұрақты тұрғылықты жерінде тұру құқығынан айыру, ауылшаруашылық құралдары, мал, ғимараттар, киіз үйлер, т.б.

2-бап. Бұрынғы артықшылықты топтар мен топтардың: сұлтандардың, хандардың және дихан ұрпақтарының жер пайдалану және тұрақты тұратын жерлерде тұру құқығынан айыру; арнайы марапаттарға ие болған тұрақты болыс басқарушылары; олардан барлық тірі және тірі емес ауылшаруашылық техникасын, малын және басқа да мүлкін тәркілей отырып, жалдамалы жұмыс күшін пайдаланып шаруашылықты басқаратын, айналадағы халықпен қарым-қатынасы құлдық сипатта болатын дін өкілдері» [16].

Құжатқа жазылған ескертпеде ҚАКСР Халық Комиссарлар Кеңесіне (ХКК) жергілікті жағдайларға байланысты қаулыға жататын шаруашылықтар үшін бапта көрсетілген норманы арттыру немесе азайту құқығы берілгені атап өтілді. Сондай-ақ, онда төңіректегі халықпен қарым-қатынасы құлдық сипаты жоқ және қоғамға қауіпті емес адамдар тұрақты тұрғылықты жерінде қалдырылуы мүмкін екені де көрсетілді. Бұл ретте қаулының 1 және 2-баптарының критерийлеріне сәйкес келмейтін, бірақ жергілікті атқарушы органдар қоғамдық қауіпті деп таныған адамдар жер пайдалану және тұрақты тұрғылықты жерінде тұру құқығынан айырылуы мүмкін [17]. Көлеміне қарамастан барлық ауылшаруашылық мүлкін тәркілеу Қаулыда бай және олардың отбасы мүшелері шығарылатын аумақтар ҚАКСР шекарасымен шектеледі және тек Кеңес үкіметі үшін қауіпті деп танылған республикадан қуылды.

Қаулыға сәйкес, тартып алынған жер, ауылшаруашылық құрал-саймандары, мал және басқа да мүліктер байырғы халықтың кедейлерінің қорына кедей халық арасында бөлу үшін берілуі тиіс, ал артықшылық ауылшаруашылық ұжымдары, артельдер ұйымдастыру жағында болатын. Бұл жарлық ҚАКСР аумағында тек жергілікті халыққа қатысты ғана күшіне ие болды. Мүлікті алып қою және

адамдарды көшіру осы қаулы жарияланған күннен бастап үш айдың ішінде, яғни 1928 жылдың жазына дейін аяқталуы керек еді [18].

Алайда ауылдардағы қалыптасқан жағдайға байланысты Қаулының орындалуы 9 айға кешіктірілді. Ал бұл Кеңес үкіметінің малды тәркілеу шаралары соңғысының ірі шаруашылықтардың жаппай сатылуына себеп болды. 1928 жылы маусым айында Қазақ Орталық Атқару Комитеті төрағасының барлық уездік комитет хатшыларына жолдаған жеделхатында ірі байлардың мүлкін тәркілеу туралы заңның тез арада әзірленуі туралы айтылғаны кездейсоқ емес: «Соңғы кездегі Кеңестік элементтер байлардың мүлкін тәркілеу туралы ұсыныстың сипаты туралы арандатушылық қауесет таратып отыр. Осы қауесеттердің әсерінен тіпті еңбек мал шаруашылығымен айналысатын шаруашылықтар тарапынан да мал сату фактілері орын алуда, бұл шаруашылықтардың жол берілмейтін әлсіреуіне әкеп соғады және халық шаруашылығының одан әрі табысты дамуына қауіп төндіреді» [19].

Сол жеделхатта барлық атқару комитеттері мен кеңестерінен көшіру мен мүлікті тәркілеу тек 1928 жылы 1 сәуірде мындаған отар, бірнеше жүз бас ірі бай шаруашылықтарына ғана әсер ететінін Қазақстанның еңбекші халқына дереу және кеңінен хабарлауды сұрады. Ауқымды терминдер және олар Кеңес өкіметіне анық жау болды. Арандатушы қауесет таратқаны үшін «қатаң жауапкершілікке» тарту ұсынылды.

Әйтсе де мал сату әдеті кең етек алды. Қарағанды облысының Мемлекеттік мұрағатынан өнеркәсіптік округтік атқару комитеті (ОАК) төрағасының Минковский селолық кеңесі төрағасының атына жолданған, кулак бөлігінде малды сатуға дереу тыйым салу туралы хатын таптық (Ауыл, 1 қазан 1928 ж.).

Басқа директивалық құжатта «Төлемдер мен мемлекеттік баж салығын төлеуден жалтару мақсатында қоныс аударуға кетіп, мүлкін жоюға кетіп жатқан кулак байлары мен ауқатты шаруашылықтар жер телімінен (қоныс аудару орындарынан айырылатыны туралы халықты кеңінен хабардар ету керектігі көрсетілген – автор) дереу учаскелік полицияға хабарлаңыз, егер бұл шаруашылықтар қоныс аударуға кеткен болса, оларды жауапқа тарту үшін тұрғылықты жеріне хабарлаңыз» [20].

«Қазақстанның жалпы жағдайы» әлдеқайда кейінірек, Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) Қазақ өлкелік комитетінің 1928 жылғы 18 қазандағы мәжілісінің хаттамасындағы қаулыда: «...Қазақ Республикасы мен оның бүкіл орны енді ғана ұйымдасты. Экономика әлсіз болды. Мемлекеттік аппарат тоқырап қалды. Жер қатынастары мен жаңа жер саясатына байланысты әкімшілік бөліну, байырғы ұлттандырудың әлсіздігі, аз ұлттар арасында жұмыстың болмауы, ұлтаралық қатынастар өте шиеленісе түсті. Қазақстан ол кезде тікелей социалистік құрылыс алаңына өзінің алғашқы қадамын енді ғана жасап жатқан еді...». Бұл жағдайда «барлық формадағы кооперацияны жан-жақты дамыту» саясатын әміршіл-озбырлық күш арқылы ұжымдастыруға айналдыру әдісі басталды [21].

Бай шаруа қожалықтарын тәркілеу шараларын орындау күтілген мерзімде орындалмады. Мұрағат құжаттарын талдай отырып, мақала авторлары бұл өте қиын деген қорытындыға келді, өйткені елде бір мезгілде әртүрлі науқандар жүріп жатты — астық сатып алулар, бюджеттерді толықтыру мақсатында (мемлекеттік, республикалық, округтік, болыстық және т.б.). Даладағы жағдай көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын аудандардағы қолайсыз климаттық жағдайларға байланысты малдың жаппай шығынға ұшырауымен қиындады.

Көптеген фактілер Қазақстандағы өзін-өзі салық салу науқаны әкімшілік қысыммен қатар жүргізілгенін көрсетеді. Біраз берейік. Сөйтіп, 1928 жылы 28 шілдеде Бүкілодақтық коммунистік партияның Орталық комитетіне И.В. Сталиннің атына Семей губерниясының азаматтарынан жергілікті биліктің заңсыз әрекеттеріне шағымданған жеделхат келген. Құжатта өзін-өзі салық салу науқаны мал шаруашылығын толықтай экономикалық күйреуге және құлдырауға әкелгені айтылған. Қазақтар жергілікті биліктің қалған малдарын жоққа шығаруға мәжбүрлеп, жалғыз өмір көзінен айырып, қайыршыға айналдырғанына шағымданды [22]. Құжатта аймақта шектен тыс озбырлықтың орын алғанын айғақтайды. Жергілікті билік жасанды айыптаулар жасап, барлық малды тәркілеу туралы заңсыз үкімдер шығарып, кассациялық шағымдар ескерілмеді. Мал жасырғаны үшін сот толқыны басталып, сот үкімі бірден орындалды. Мал толығымен іріктелді. «Қазір біздің отбасыларымыз кедейлікте... Болашаққа деген сеніміміз жоғалып, экономика талқандалған және күйреген, экономиканы дамыту және одан әрі басқару іс жүзінде мүмкін емес, бұл біз үшін таусылмайтын азап пен қиыншылықтың көзі. Жергілікті биліктің іс-әрекеті бізге де, халыққа да

зиянын тигізіп, мемлекетке нұқсан келтіруде, өйткені орасан зор мал өсіретін аудан, үлкен өндірістік база шөлге айналып бара жатыр». Шаруалар олардың И.В. Сталинге жазған үндеулері жағдайды өзгертеді деп үміттенді: «Сізден орталықтың толық сенімін білдірген беделді комиссияны жедел түрде жіберіп, тексеру жүргізіп, тұрғындарды міндетті түрде сұрастыруды және кінәлілерді сотқа әкелуіңізді сұраймыз. Халық соттарының, губерниялық соттың заңсыз үкімдерінің, губерниялық комитет пен губерниялық атқару комитетінің шешімдерінің орындалуын тоқтатуды сұраймыз. Тәркіленген малды бізге қайтарыңыз... Алқамунов, Ченгожина, Нұрақов, Нұрақова және басқалар (барлығы 28 қол). Қазақстанда өзін-өзі салық деп аталатын салық ауқатты шаруаларға соққы беруді көздеді. Көріп отырғанымыздай, большевиктер бұл істе айтарлықтай сәтті болды [23].

1928 жылы 15 тамызда бай шаруашылықтарын тәркілеу науқанын тікелей бақылайтын комиссия құрылды. Комиссия төрағасы болып Е. Ерназаров тағайындалып, оған О. Исаев, Н. Нұрмақов, Ғ. Тоқжанов, О. Жандосов және басқалар енгізілген. Большевиктердің Бүкілодақтық коммунистік партиясы «...ірі байлардың — жартылай феодалдардың мүлкін тәркілеу — бұл ауылды жартылай феодалдық, патриархалдық және рулық бұғаудан босатудың революциялық шарасы, сайып келгенде жаңа Кеңес құрылысына жағдай жасау. Сонымен бірге бұл науқан... қазақтардың арасынан интернационалист кадрлардың өсуін қамтамасыз етіп, фракциялық және ұлтшылдық сезімдерді жоюға жағдай жасайды...» [24].

1928 жылы 27 тамызда республиканың Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің мәжілісінде «Ірі бай шаруашылықтары мен жартылай феодалдарды тәркілеу және көшіру туралы» қаулы қабылданды. «Олар өздерінің мүліктік және қоғамдық ықпалымен ауылдарды кеңестендіруге кедергі келтіргендіктен» бай шаруашылықтарын тәркілеуге, меншік иелері мен отбасы мүшелерін тұрғылықты жерінен шығаруға рұқсат етілді. Науқан 5 қыркүйекте басталып, 1928 жылы 1 қарашада аяқталады деп жоспарланған (кейінірек ол 10 күнге ұзартылды).

1928 жылы 5 қыркүйекте Бүкілодақтық коммунистік партия өлкелік комитетінің «Қазақстанның барлық еңбекшілеріне» үндеуі жарияланды. «Үндеудің...» өзінде, баспасөз беттерінде және аудандық ұйымдастыру бюролары мен ауылдық кеңес төрағаларына жіберілген циркулярлық хаттарда Кеңес үкіметінің бұл шарасы тек қана халық мүддесі үшін жүзеге асырылды деген ой табанды түрде айтылды. Кедейлерді байларға қарсы күресуге итермелей отырып, билік «халықтың арасында оларға деген жалпы өшпенділік тудыруға тырысты».

1928 жылы 30 тамызда «ҚАКСР Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы «Бай шаруашылықтарын тәркілеу және көшіру туралы қаулысын қолдану жөнінде» нұсқаулық жарияланды. Тәркілеу заңын ойдағыдай жүзеге асыру үшін үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу әдістемесін жан-жақты түсіндіру үшін жер-жерлерге нұсқаушылар жіберілді. Республика аудандарында тәркілеуді жүзеге асыру үшін комиссарлар тағайындалды. Партиялық комиссиялар тәркіленген шаруашылықтардың тізімдерін, сондай-ақ селолық ячейкаларға, коммунистер мен комсомолдарға үндеу хаттарын жасауы керек еді [25]. Нұсқауларға сәйкес республикада 700 шаруа қожалығын тәркілеу жоспарланған болатын. Құжатта шаруа қожалықтарын әлеуметтік топтастырудың критерийлері қарастырылған. Сонымен, көшпелі жерлерде 400-ден астам, жартылай көшпелі жерлерде 300-ден астам, отырықшы аудандарда 150-ден астам малы бар, ірі қараға ауыстырылғандарды ірі бай шаруашылықтарына жатқызу ұсынылды. Нұсқауда: «Белгіленген нормадан аз болса да, көп малы бар, бірақ жергілікті өкімет «әлеуметтік қауіпті» деп таныған адамдар да тәркіленуге жатады» деп жазылған. Бұл категорияға қазақ қоғамының артықшылықты әлеуметтік топтары: сұлтан мен хан ұрпақтары, бұрынғы болыстық әкімдер, билер және т.б. Олардың барлығының малы мен мүлкі жалпы тәркіленіп, кейін мүліктік жағдайына қарамастан көшірілді.

Орталық Қазақстан аумағы жартылай көшпелі аймақ ретінде анықталды. Орталық, округтік, облыстық комиссиялар ұйымдастырылып, тәркілеуге жататын шаруашылықтарды ашық тіркеуге кірісті. Нақты тәркілеу орындарында комиссиялар құрылды. Учаскелік комиссияларға көмек көрсету үшін көмек комиссиялары құрылды, олардың міндеті байлардың мүлкін есепке алуға, жасырын малды анықтауға және тәркілеуді болдырмау үшін «байлардың түрлі айлаларын» әшкерелеуге көмектесу болды [26]. Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының губерниялық комитеттері егіс алқабына баратындарға бірқатар нұсқаулар берілді: «1. Қалай болғанда да, сот ісін сотқа сот ісін жүргізіп, олар міндетті түрде тәркілеуге жатады. 2. Осы тұлғаларға қатысты қуғын-сүргін шарасы күшейтілсін. 3. Істерді беру және оларды қарау тәртібін жеңілдету. 4. Үкім дереу орындалуы керек. 5. Рақымшылық қолданбау және т.б.

Орталық Қазақстандағы бұл науқанның нәтижесін Қарқаралы ауданының құжаттарынан байқауға болады. Сот істері негізінен ҚазКСР Қылмыстық кодексінің 60 (салықтарды, сақтандыруды төлемеу) және 62-(салық салу объектілерін алдын ала сөз байласу арқылы жасыру) баптары бойынша мемлекеттік қылмыстар қатарына жатқызылғаны анықталды. Толық емес және нақты емес деректер бойынша (дереккөздің өзінен байқағандай) 60-бап бойынша 21 адам сотталған. Осы бап бойынша салынған айыппұл сомасы біршама [27]. Бірнеше белгісіз және ақпарат, сот істерінде айтылғандай, «ешбір органда жоқ». 62-бап бойынша айыпталғандар саны 1261 адам; мүлкі тәркіленгені шамамен 250 адам (Павлодар ауданымен); салынған айыппұлдар — 44 962 рубль.

Көріп отырғанымыздай, осы баптар бойынша салынған айыппұл мөлшері мен бір ғана Қарқаралы ауданында сотталғандардың саны өте әсерлі. Оның үстіне, айыппұл мүлдіктік жағдайына қарамастан барлық айыпталушыларға қолданылды [28]. Қарқаралы ауданында сот үкімдерімен барлығы мал тәркіленді: жылқы — 6295; ірі қара мал — 1301; түйе — 323; қошқар — 15605; барлығы 23524 бас.

1928 жылы 30 тамызда ҚазКСР Халық Комиссарлар Кеңесінің «Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің қаулысы бойынша көшіруге жататын адамдарды көшіру аймақтарын белгілеу туралы» қаулысы шықты. 1928 жылғы 27 тамыздағы КАКСР» деген қаулысымен байлар мен олардың отбасыларын бір ауданнан екінші ауданға көшіру тәртібі белгіленген. Мысалы, Қостанай ауданына Қарқаралы ауданынан байлар жіберілді; Ақтөбе уезінен — Қарқаралыға, т.б.

Қостанай облысының Мемлекеттік мұрағатында 1928 жылы 15 қыркүйекте Қостанай ауданына келген Қарқаралы ауданы байларының аты-жөні табылды [29]. Кейбір деректерді келтірейік, 1-кестені қараңыз.

1 - кесте

**Қарқаралы округінен Қостанай округіне келген тәркіленген байлардың тізімі
(1928 жылғы 15 қыркүйектегі жағдай бойынша)**

№	Аты-жөні	Отбасы мүшелерінің саны	Қайда қоныстанған	
			Ауыл №	Аудан атауы
1	Оспанов Абдильда	4	2	Аманқарағайлы
2	Оспанов Қошпан	8	2	Аманқарағайлы
3	Жомартов Жептысбай	11	2	Аманқарағайлы
4	Курманов Нугман	4	1	Аманқарағайлы
5	Санекин Қасым	4	1	Аманқарағайлы
6	Сатанов Игибай	10	5	Аманқарағайлы
7	Темиржанов Айгожа	3	5	Аманқарағайлы
8	Жантоқешев Амир	8	1	Наурызым
9	Бағылханов Абень	3	2	Наурызым
	т.б....			
	Барлығы	304 адам, оның ішінде 7 отбасы адам санын көрсетпеген		

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік мұрағатынан бір айдан соң, яғни 1928 жылы 24 қазанда Қарқаралы ауданынан Қостанай ауданына тағы 20 шаруашылық жіберілген құжатты таптық [30].

Бастапқыда «байларды жою» науқаны әрбір байдың саяси және «халыққа қарсы» негізі айқын көрінетіндей етіп, бүкіл науқан мемлекеттік-идеологиялық сипатта емес, тәркілеу сипатында жүргізілді. Сондықтан да дәл осы тұста республикада қазақ байларының беделін түсіруге, оларды халық «жауы» етіп көрсетуге бағытталған саяси науқан басталды. Сонымен, бай шаруашылықтарын тәркілеу туралы мұрағаттық тергеу істерінде: тайпалық топтардың қатысуы және жетекшілігі, мал ұрылар тобын ұстауы, салық салу объектілерін жасыру, аса ірі көлемдегі қылмысты пайдалану, төңірегіндегі кедейлерге күн көрсетпейді, бүкіл жағдайда үкіметтің шараларын жүзеге асыруға кедергі жасайды, кедейлерді экономикалық құлдыққа айналдырады, кедейлер мен орта шаруалардың малдары мен ең жақсы жерлерін тартып алды, сатып алды, кедейлердің әйелдерін ауыр жұмысқа, оған бағынбаған азаматтарға айыппұлдар салды, азаматтарды ұрып-соғып, өзіне ұнамайтын адамдарды келеке етті деген және т.б. деген айыптар бар.

Құжаттар қуәландыратындай, қазақ қоғамының негізгі экономикалық тірегі — байлыққа қатысты большевиктік саясаттың сипаты жаугершілік сипатта болды [31], ал тәркілеу заңсыз соттан тыс органдар — «үштіктер», «бестіктер», арнайы жиналыстар арқылы жүзеге асырылды.

Көптеген мұрағат материалдарын талдау көшіруге жататын байлардың малы заңда көзделгеннен әлдеқайда аз болғанын көрсетеді. Мал өсірушілердің шаруашылықтарын тәркілеуге жататын стандартқа жеткізу үшін жасанды түрде біріктіру фактілері көп болды. Жер аударылғандар комиссиялардың шешімдеріне шағымдануға тырысып, шағымдар жазды. Сөйтіп, 1928 жылы Қарқаралы уезінің Қу ауданының № 1 ауылынан 9 жандық Мағат Ақаевтың 13 бас ірі қара мен 10 қойын, киім-кешек және т.б. тұрмыстық заттарын тәркілеп, Қостанай уезіне қуған. Ағасы Хасен Ақаевпен бірге М. Ақаев РКФСР Халық Комиссарына жазған мәлімдемесінде жазғандай, «ескі күндері оның ықпалында да ең танымал болып саналды... Мен оған жаулық көзқарастан басқа ешнәрсе көрмедім, біз 50 жылдай бөлек тұрдық».

Қарқаралы ауданына қарасты № 1 ауыл тұрғындары — Якуп Туқышев, Кәрім Якупов, Рахила Хамитованың арызында да осыған ұқсас мәліметтер бар: 1929 жылы байларды көшіріп, мал-мүлкін тартып алу науқаны кезінде Якуп Туқышев байлар құрамына енгізілген. Демек, Қазақ Орталық Атқару Комитетінің 1928 жылғы 27 тамыздағы қаулысы бойынша оны жүзеге асыру мүмкін емес еді. Көшіруге басқа негіз жоқ [32]. «Алғашында ол шынымен жалғыз қалды, бірақ он күннен кейін тәркілеуді жүзеге асыруға уәкілетті адамдар оны тәркілеу туралы қаулымен әйтеуір бір жолмен әкелгісі келіп, оған менің үйімді — әкесінен бөлек тұрған Кәрім Якуповты қосты. 5 жылдан астам, сондай-ақ Халит Якуповтың қайтыс болған ұлының әйелі Рахима Халитова 1919 жылдан бері мүлдем бөлек тұрады. Сөйтіп, бұл көрсеткіш 150-дей болды, содан кейін малды тартып алып, бізді Қостанай ауданына жіберді». Өтініш берушілер өз шағымында 1928 жылы наурызда науқан кезінде оларға Қылмыстық кодекстің 62-бабы бойынша айып тағылғанын келтірген. Халық соты шаруашылықтардың заңды түрде де, іс жүзінде де бір-бірінен мүлдем бөлек екенін анықтады. «Дегенмен, бәріміз бір-бірімен байланыста болдық. Бірақ, соған қарамастан, Қазақ Орталық Атқару Комитеті мен Халық Комиссарлар Кеңесінің 1928 жылғы 27 тамыздағы қаулысында көрсетілген норманың жартысы үшеуімізде де жоқ, т.б. Жартылай көшпелі халық үшін 300 бас ірі болып аударылды [33].

Шаруа қожалықтарын біріктірудің тағы бір мысалы. Малдары тәркіленгеннен кейін Қарқаралы ауданы, Шет ауданы № 1 ауылының қазақтары Қостанай уезіне жер аударылды: Жақып Қыдырбаевтың отбасы — 7 жан; Серік Жүнісовтер отбасы — 3 жан; Күлжәмила Жүсіпкелінінің отбасы — 11 жан. Жүсіп пен оның ұлдары Серік, Ақан, Мұбарак Қарқаралыдағы түзеу үйінде қамауда болды. 2-кестені қараңыз.

2 - кесте

Қарқаралы ауданы, Шет ауданы № 1 ауылының қазақ отбасынан тәркіленуге жататын мал басының саны

№	Байлар	Жылқы	Қой	Түйе	Сиыр
А.	Жакуп Қадырбаев	130	160	4	—
Б.	Серик Жунусов	100	160	7	6
В.	Кульжамилә Жусупкелины	79	180	6	4
Г.	Ақан Жусупов	50	70	4	1
	Барлығы:	359	530	21	11

Жеке парағында сақталған Жақып Қадырбаевты тәркілеу және көшіру туралы өкіметтің ресми негіздемелерін келтірейік: «Патшалық кезінде ол болыс басқарушысы болған. Ол халық арасында және әсіресе кедейлер арасында үлкен бедел мен ықпалға ие, ол малын маусымдық пайдалану үшін таратады. Кеңестердің қайта сайлауы кезінде ұлдарымен тығыз байланыста рудағы ықпалын пайдаланып, топтарға белсене қатысады [34]. Балқаш болысындағы барымталарға қатысушы. Алаш-Орда үкіметі тұсында Жақып Ақаевтың отрядын салт атты және жылқымен қамтамасыз етті». Комиссияның қорытындысында «аталған шаруа қожалығы оның ұлдарымен бөлінген, бірақ іс жүзінде олар бірге тұрады» деген қорытынды бар.

Мақала авторлары қазақстандық ауқатты адамдардың отбасын шынайы көшіруден босату үшін әйелдерімен жалған ажырасу әрекеттері болғанын көрсететін құжаттарды анықтады.

Көп жағдайда эвакуациялаушылардың өтініштері ескерілмеді. Мұрағатта анықталған байсалдылардың мүлкін тәркілеу жөніндегі облыстық комиссияның хаттамаларына талдау жасағанда, өтініштердің көпшілігі шындыққа жанаспайтыны «бас тарту» белгілерімен дәлелденген.

Бірқатар арыз-шағымдар мен нақты істерден жергілікті атқарушы органдардың халық арасында малдың бар-жоғын іс жүзінде тексермегені байқалады [35]. Жасырылған малдың табылғаны туралы хаттамалардың басым бөлігі, оның негізінде үкім шығарылған, мал иелерінің қатысуынсыз жасалған.

Шаруа қожалықтарының бытыраңқылығы туралы актілердің көпшілігі дәл осылай жасалған. Бұл биліктің қатаң, директивті нұсқаулары «істерді тіркеу» арқылы байлар мен ықпалды адамдардың мүлкін тәркілеуді талап еткенімен түсіндіріледі. Оның үстіне істер бір апта ішінде, ал сотқа түскенде үш күн ішінде қаралуы тиіс болатын. Бұл асығыс жер бетінде көптеген шектен шығушылықтарды тудырды. Тергеу арқылы қатысқандардың кінәсін анықтау үшін істерді кері қайтаруға әрекеттенген судьялар бірден қызметінен шеттетілді. Осылайша, соттар үкім шығару үшін ұсынылған материалды сот қарауына жіберу мүмкіндігінен айырылды, өйткені бұл үшін олар қатаң қудалауға ұшырауы мүмкін. Семей губерниялық соты төрағасының айтуынша, науқан барысында 25 сот қызметкері қызметтерінен шеттетілген.

Комиссарлар тәркілеу кезінде көп жағдайда қолда бар мал басын тексермей, 1927–1928 жылдардағы есеп айырысу тізіміне көшкен. Ал, ақпан-наурыз айларында халық өз-өзіне салық салу және басқа да шығындарды өтеу үшін малын сатуға мәжбүр болды. Сондай-ақ, малдың бір бөлігі жұттан (жем жетіспеуінен) қырылып, көптеген шаруашылықтарда мал саны азайып кеткені сөзсіз. Сондықтан тәркілеу кезінде сотталғандардың көпшілігінің малы үкімде көрсетілгеннен аз қалды, ал басқаларында мүлде ештеңе қалмады. Мұндай жағдайларда атқарушы органдар бөтеннің малын тартып алды немесе бір рудың жоғалған малының орнына екінші рудың малын алды. Малдан басқа басқа да дүние-мүліктерді көбіне үкімнен тыс алған [36]. Олар тек ірі малды іріктеп алды, тек жас малдарды қалдырды, т.б. Мысалы, сот үкімі бойынша Кент болысының азаматтары Құмартовтар мен Оңғарбаевтардан 569 жылқы, оның ішінде 164 жылқы; 176 бас сиыр, оның ішінде 16 бас; 17 түйе, оның ішінде 6 түйе; 1701 бас қой, оның ішінде 534 бас қой тәркіленді.

Сот үкімімен мал басы бірден тәркіленіп, оларды бордақылау міндеттемесімен ауыл шаруашылығы серіктестіктерінің қарауына берілді. Бір жерге көп шоғырланған мал қоректенуге шамасы келмей қырылып қалды. Нәтижесінде орта есеппен малдың шамамен 20 % азық-түлік тапшылығынан қырылды [37]. Сондай-ақ, Қарқаралы ауданынан алынған құжаттардан көрініп тұрғандай, тәркіленген малдың едәуір бөлігі не ұрланған, не құнынан айтарлықтай арзан сатылған. Ресми материалдардан бір ғана мысал келтірейік: «Ақаевтың малын тәркілеу туралы сот үкімі шыққаннан кейін Бүкілодақтық коммунистік партияның (большевиктер) мына мүшелері одан ертегідей арзан бағаға мал сатып алды: Абдулин М., Өтебаев С. — ауылдық кеңестің төрағасы; Айтбаев М. — ауылдық кеңес төрағасының орынбасары; Айтбаев Қ. — жұмыссыз; Алсанов М. — болыс комитетінің жауапты хатшысы; Одан әрі Т.-да — болыс атқару комитетінің төрағасы; Байталин А. — аға полицей; Омаров Р. — болыс атқару комитетінің жауапты хатшысы. Соңғысы Ақаевтан ат, киіз үй және басқа да тұрмыстық заттар сатып алған. Селолық кеңес төрағасы Р.Жүнісов сот үкімінен кейін Ақаевтан арзан бағаға ұзындығы 4 метр бір ат пен екі кілем сатып алды».

Лауазымды тұлғалардың бірде-бір қылмысы бойынша қылмыстық іс қозғалған жоқ. Жоғарыда аталған тұлғалар тек партиялық жауапкершілікке тартылып, басым көпшілігі сөгіспен қуылған. Көптеген құжаттарға қарағанда, мұндай мысалдар олардың жүйелі және тұрақты сипаты туралы айтуға болады және кең таралған және кең таралған. Сонымен, 1928 жылдың мамыр айында ғана Семей губерниялық бақылау комиссиясының көшпелі үштігі Қарқаралы ұйымының коммунистеріне қатысты 49 істі қарады, оның ішінде Қу — 14 іс, Едірей — 2 іс, Бауыр — 6 іс, Абыралы — 3 іс, Кент — 4 жағдай, Қарқаралыда — 20 жағдай. Коммунистердің басым көпшілігі пара алды, тәркіленген мал мен халық өз-өзіне салық салу үшін сатқан дүние-мүлкіне ие болды, өзіне салық салу кезінде жеке басын қорғады және басқа да қылмыстар жасады деп айыпталды. Олардың көпшілігі тек сөгіспен де құтылды.

Көбінесе тәркілеу комиссарлары малдан бөлек дүние-мүлкін тәркілеп, нағыз озбырлық көрсетті. Осылайша, Қарқаралы ауданындағы аудандардың бірінде әйелдерді ұрып-соққан комиссарлар олардың ыдыс-аяқ, киім-кешек және басқа да тұрмыстық заттарын ұрлап кеткен. Осыған ұқсас құбылыстар Берікқара және Шет ауылдарынан да табылды. Шұбартау ауданының 9-ауылында ВКП(б)-ның уәкілетті мүшесі «Жапар Мыңжасаров халықты тура мағынасында келеке етті: ол № 9 ауылдың азаматы Оразғалиеваны бай Байбағаровтың жасырған мүлкін ашуға мәжбүрледі, содан

кейін... оны таяқпен жазалады; бай Түсіпбековтің мүлкін (кесе, т.б.) сақтау үшін алған кедей Тұрабекті баймен бірге ұрып-соғып, тұтқындайды; азамат Богаеваны винтовканың ұңғысымен ұрып-соғып, түсік түсірді, ол басқа әйелдерді киізге орап, түйеге мінгізді; азамат Сартыбаеваны таяқпен жазалады; Мәкен азамат Малаеваны зорламақ болып, өзге әйелдерді жалаңаш шешіндіруге мәжбүрлеген. Қарқаралы ауданында барлығы 40107 істер анықталды (дәл емес деректер бойынша).

Ең болмағанда мүлкінің бір бөлігін сақтап қалу үшін адамдар туыстарына заттарды таратуға немесе оңаша жерлерге жасыруға мәжбүр болды. Бүкілодақтық коммунистік (большевиктер) партиясының Қарқаралы уездік комитетінің құжаттарында жасырын мүліктің табылу фактілері және осы негізде комиссарлардың қиянаты: «Комиссар мен алқа төрағасы, заттардан бай Нарымбаев Кейсықбасты түгендеу бойынша далада жасырып жатқанын анықтап, 4 метр каликонды иемденді... 14 наурызда комиссар бригадирлерді жұмыстан шығарып, олардың жұмысының нәтижесінде жасырын меншігін анықтауға жіберді, олар өз жұмысының нәтижесінде екі үлкен және бір кішкентай жастық, бір кілем, көрпе, алаша-текемет, үш ағаш кесе тыққан жерді тауып алды. Қайтар жолда бригадирлер Қаржыбаев Құлжамбек бай ауылына тоқтап, оларды Қаржыбаевтың қызы Саран деген қыз көзіне жас алып: «Етігімізге тым болмаса табаныңызды қалдырыңыз», – деді.

Жағдайдың шиеленіскені соншалық, 1929 жылғы 18 қазандағы Бүкілодақтық коммунистік партия Қазақ өлкелік бақылау комиссиясының III пленумының «Коммунистердің тәркілеуге қатынасы туралы» қаулысының жобасында мыналар айтылды. Атап айтсақ, «Науқан барысында тәркілеудің саяси және әлеуметтік-экономикалық маңызын шектен шығарумен ғана емес, сонымен қатар қазақ халқының белгілі бір бөлігінің тікелей ауытқуынан да көрінетін бірқатар келеңсіз құбылыстар анықталды. Коммунистердің партияның нақты белгіленген таптық саясатынан... Бірқатар жекелеген ұяшықтар мен жекелеген ауыл коммунистері бір жағынан, директиваларда белгіленгеннен де кеңірек шеңберді басып алып, шектен шығуды іздеп, көрсетіп отырса, екінші жағынан, байларды тәркілеу мен көшіруде таптық қатаң көзқарасқа қатысты партиялық жүйелілік танытпады... Жекелеген ауыл коммунистерінің байлардан пара алу фактілері де бар» [38].

Байлардың мүлкін тәркілеу шараларының жүзеге асырылуы ауылдардың жаппай наразылығын тудырды. Мысалы, Қарқаралы өңірінде 1929 жылдан бастап наразы шаруалар жекелеген топтарға бөлініп, биліктің әкімшілік озбырлығына тойтарыс бере бастады. Ауылдарда малды жасыру және ұрлау, белсенділерді ұрып-соғу және басқа да әрекеттер үйреншікті жағдайға айналды. Халықтың наразылығы 1930 жылдың қысы-көктеміндегі мал дайындау науқаны кезінде ерекше ұйымдасқан сипат алды. Қу, Абыралы, Қоңырат аудандарына іргелес жатқан ауылдардың шаруалары жаппай қарсылық көрсетіп, соның салдарынан облыс билігі Біріккен мемлекеттік саяси басқармасының (ОГПУ) Семейде орналасқан 66-шы атты әскер дивизиясының қарулы отрядын шақыруға мәжбүр болды. Осы рейдтің нәтижесінде жасақ Томар, Кедей, Совет, Бақты ауылдарынан 150-ден астам адамды тұтқындап, оның 23-і сол жылдың жазында ату жазасына кесілді.

Қарағанды қалалық прокуратурасының құжаттарындағы мәліметтерді келтіре кеткен жөн: «1931 жылы 12 сәуірде 15 әкімшілік поселкеде мал сатып алуды жүзеге асыруға, жеке шағымданған наразылық акциясы болып, нәтижесінде сотталушы азаматтар мен сотталушы басқа да адамдар босатылып, сотталмағаны үшін түрмеге жабылды. Баяндамашыларға кедейлер де қосылды. Нәтижесінде 50 адам қамауға алынды, оның 39-ы «өздігінен» атылды. Орындауға «Қызыл киіз үйдің» судьясы, РИК төрағасы, мұғалім және т.б. қатысты (құжатта тегі көрсетілген).

Билік үшін ең қауіпті аймақтар ауыл шаруашылығы өндірісінің негізін мал шаруашылығы құрайтын аймақтар болды. Жергілікті жерлерде тәртіпсіздіктердің алдын алу мақсатында жылжымалы жоспарлар жасалып, жауынгерлік әзірлік бөлімшелері құрылды. Биліктің озбырлығына наразылықтың бір түрі ретінде бұл жылдары қазақтардың жаппай қашуы орын алды. Прокуратураның мәліметі бойынша: «Кулактармен бірге кедейлер мен орта шаруалар шаруашылықтарын тастап кетті». Көшпелілер «орманға, тауға» қашып қана қоймай, ақша табу үшін қалаларға да барды. Ашаршылықтан өлмеу үшін малынан айырылған бейшара халық Қарағанды индустриалды аймағына шахта салуға, солтүстік Балқаш өңіріне зауыт салуға ағыла бастады. «Қанаушылар мен қоғамға қауіпті элементтерге» ымырасыз қатынас саясаты, оларды бейтараптандыру, содан кейін «тап ретінде жою» оларға лайықты қатынасты талап етті. Сонымен Қарқаралы аудандық бөлімшесінің бастығы Дроздовтың баяндамасында былай делінген: «Қарқаралы ауданында жүргізіліп жатқан құрылыс, мысалы: Қоңырат, Көктас-Жартас, Казмедстрой, темір жол құрылысы үлкен көлемдегі қаржыны және еңбекті қажет етеді. Науқан кезінде иеліктен айырылған кулактар мен байлар қазірдің өзінде жұмысқа кірісе бастады, олар кейіннен одаққа кіреді және т.б.

Мендегі мәлімет бойынша, Берікқара барлау партиясының құрамына қалалық кулактардан шыққан таптық жат элементтердің 50 %-ға дейіні кіреді. Қоңыратта да солай. Кулактар жұмыс тауып қана қойған жоқ, партиялар қаладағы отбасыларын азық-түлікпен қамтамасыз етті. Сондай-ақ кулактар мен шаруалардың темір жол салуға деген ұмтылысын байқауға болады. Кулактар мен шаруалардың құрылысқа жіберілуін жол беруге болмайтын құбылыс деп есептей отырып, аудандық кәсіподақ кеңесінен айтылғандардың мәні бойынша шұғыл шаралар қабылдауды сұраймын».

Қазақстандағы науқанның қорытындысы ресми деректер бойынша мынадай болды: 696 шаруашылық тәркіленді, оның ішінде 619-ы тұрғылықты жерінен тыс жерлерге шығарылды. 145 мың бас мал экспроприацияланды (ірі қара бойынша есептегенде), оның басым бөлігі кедейлерге берілді. Сонымен қатар, тәркіленген мал кедей шаруашылықтарды партия тұрғысынан қолайлы қалыпты шаруашылық жүргізу міндеттеріне жеткізу үшін жеткіліксіз болды. Мәселен, Қарқаралы ауданында малы жоқ 198 шаруа қожалығы, 1-ден 5 басқа дейін малы бар 1374 шаруа қожалығы, 6–7 бас малы бар 27 шаруа қожалығы тәркіленген малды алды. Барлық осы шаруашылықтардың қалыпты жұмыс істеуі үшін 12 139 бас мал қажет болса, тек 2 065 бас ауыстырылды, яғни тапшылық 5 мың басты құрады. Осылайша, кедейлердің әлеуметтік жағдайын өзгерту мүмкін болмады. Алған малдары сатылған немесе сойылған. Сонымен қатар, қағаз жүзінде мұндай шаруашылықтар орта шаруалар қатарына енді. [35; 304-305]. Сонымен, ҚАКСР үкіметінің, ВЛКСМ Орталық Комитетінің және Бүкілресейлік Орталық Атқару Комитетінің мал-мүлкін тәркілеу және көшіру науқанын өткізу және қорытындылары туралы есебінде: «Егер біз тәркілеуге дейін ауылда қарама-қарсы екі әлеуметтік полюс бар десек: бір жағында кедейлер бұқарасы, ал екінші жағында байлардың тар, күшті тобы, қазір бүкіл сомамен, яғни бай шаруашылығын нығайту және тәркілеу шаралары туралы, орта шаруа ауылдың орталық тұлғасына айналды» [39].

Қорытынды

Большевиктердің пікірінше, мал мен дүние-мүлкін тәркілеу, сондай-ақ байларды көшіру партияның ауылды кеңестендірудегі ең үлкен революциялық шарасы. Дәстүрлі қазақ қоғамының нақты тарихи шындығын елемеген бай шаруашылықтарын жою науқаны іс жүзінде түсініксіз ғана емес, жергілікті халық үшін де жат нәрсе болды. Қоғамның едәуір бөлігі бұл шаруашылықтардың жалпы күйреуіне және толық кедейлікке әкелетінін түсініп, бай мал иелерін жоюға наразы болды. Науқанның өзі зорлық-зомбылық әдістерімен, заң мен адам құқықтарын өрескел бұзып, халықтың байға деген жанашырлығын тудырды.

Кеңес үкіметінің шаралары бұрын-соңды болмаған апатқа әкелді: мал басы күрт азайып, дәстүрлі мал шаруашылығы жойылды. Байлардың тәркіленген дүние-мүлкінің қарабайыр бөлінуі ауылдың біртектес болуына әкелмеді [40]. Науқан кезіндегі билікті жаппай асыра пайдалану және толық қуғын-сүргін мал мен дүние-мүлкін тәркілеу, байларды туған жерінен көшіру саясатына қарсы белсенді қоғамдық әрекетке себеп болды. Көптеген отбасылар Қазақстаннан тыс жерлерге қоныс аударды.

Тәркілеу және көшіру нәтижесінде зардап шеккендердің толық санын анықтау мүмкін емес, өйткені ауылдарда Кеңес үкіметінің қызметін жүзеге асырған өкілдердің көпшілігі сауатсыз болғандықтан, байларға айыптау ауызша қозғалған, жазбалар болмаған, сақталмаған, ал көпшілігі тәркілеуге және сотсыз және салдарсыз көшіруге толығымен ұшырады. Авторларда Қарқаралы ауданы бойынша толық емес деректер ғана болған. Басқа аудандардың құжаттары жойылған. Өкініштісі, сол деректерде кездесетін мағлұматтар бізге жетпеді.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Орталық Мемлекеттік архиві (әрі қарай — ҚР ОМА). — 5-қ. — 21-т. — 15-іс. — 64-п.
- 2 Козыбаев М. Коллективизация в Казахстане: трагедия крестьянства / М. Козыбаев, Ж. Абылхожин, К. Алдажуманов. — Алма-Ата, 1992. — 35 с.
- 3 Койгелдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920–1940-х годов / М.К. Койгелдиев. — Алматы, 2009. — 448 с.
- 4 Омарбеков Т. Политические репрессии против крестьянства: исторический анализ решений тоталитарного государства (1925–1935) / Т. Омарбеков // Вестн. Казах. гос. ун-та. Сер. историч. — 1998. — № 8. — С. 33–39.
- 5 Алланиязов Т. Карлаг: Кенгирское восстание: к истории восстания заключенных 3-го отделения Степного лагеря МВД СССР (16 мая–26 июня 1954 года) / Т. Алланиязов. — Караганда: Болашак-Баспа, 2010. — 304 с.

- 6 Шаймұханов Д.А. Карлаг / Д.А. Шаймұханов, С.Д. Шаймұханова. — Алматы, 1997. — 104 б.
- 7 Лайгер М.П. Из истории немцев Казахстана: уроки истории / М.П. Лайгер. — Алматы, 2003. — 344 с.
- 8 Дулатбеков Н.О. и др. Карлаг. Очерки истории Карагандинского исправительно-трудового лагеря ОГПУ–НКВД–МВД СССР (1931–1959) / Н.О. Дулатбеков и др. — Алматы: Полиграфкомбинат, 2012. — 831 с.
- 9 Сактаганова З.Г. Политические репрессии в Казахстане в 1920–1980-е гг.: этапы, последствия и проблемы реабилитации / З.Г. Сактаганова // Отан тарихы. — 2021. — № 3. — С. 136–144.
- 10 Круглый стол о работе Проектного офиса Карагандинской области по реабилитации жертв политических репрессий 30 ноября 2021 г. — Караганда, 2021.
- 11 Қазақстан Республикасының Президенттік архиві (әрі қарай — ҚР ПА). — 141-к. — 1-т. — 2968-іс. — 141-п.
- 12 ҚР ПА. — 141-к. — 1-т. — 2968-іс. — 148-п.
- 13 ҚР ОМА. — 9-к. — 1-т. — 92-іс. — 44–46 п.
- 14 ҚР ПА. — 141-к. — 1687-іс. — 38-п.
- 15 ҚР ПА. — 141-к. — 1687-іс. — 39-п.
- 16 ҚР ПА. — 141-к. — 1687-іс. — 40-п.
- 17 ҚР ПА. — 141-к. — 1687-іс. — 41-п.
- 18 Шығыс Қазақстан облысының Қазіргі заман тарихы құжаттамасының орталығы. — 1-к. — 1-т. — 1583-іс. — 87-п.
- 19 ҚР ПА. — 141-к. — 1-т. — 1687-іс. — 11-п.
- 20 ҚР ОМА. — 677-к. — 1-т. — 1-іс. — 46-п.
- 21 ҚР ОМА. — 677-к. — 1-т. — 1-іс. — 58-п.
- 22 ҚР ПА — 30-к. — 1-т. — 813-іс. — 117-124 п.
- 23 ҚР ПА — 141-к. — 1-т. — 1675-іс. — 124-п.
- 24 ҚР ПА. — 141-к. — 1-т. — 1675-іс. — 125-п.
- 25 ҚР ОМА. — 822-к. — 1-т. — 1-іс. — 11–13 п.
- 26 ҚР ПА. — 141-к. — 1-т. — 1675-іс. — 12-п.
- 27 ҚР ОМА. — 822-к. — 1-т. — 1-іс. — 75-п.
- 28 ҚР ПА. — 30-к. — 1-т. — 813-іс. — 117-п.
- 29 ҚР ПА. — 30-к. — 1-т. — 813-іс. — 118-п.
- 30 ҚР ПА. — 30-к. — 1-т. — 813-іс. — 119-п.
- 31 ҚР ОМА. — 28-к. — 1-т. — 92-іс. — 20–21-п.
- 32 ҚР ОМА. — 822-к. — 1-т. — 1-іс. — 11–13 п.
- 33 ҚР ПА. — 141-к. — 1-т. — 2067-іс. — 1–5 п.
- 34 ҚР ОМА. — 28-к. — 1-т. — 105-іс. — 7-п.
- 35 Коллективизация сельского хозяйства и оседания кочевого и полукочевого казахского населения на территории Кустанайской области 1927–1938 гг. — Костанай, 2004. — 412 с.
- 36 ҚР ОМА. — 28-к. — 1-т. — 105-іс. — 7-п.
- 37 ҚР ОМА. — 501-к. — 2-т. — 2-іс. — 26-п.
- 38 ҚР ОМА. — 9-к. — 1-т. — 2-іс. — 6-п.
- 39 История Казахстана с древнейших времен до наших дней: Очерк. — Алматы: Дәуір, 1993. — 416 с.
- 40 ҚР ОМА. — 5-к. — 21-т. — 15-іс. — 42–64 п.

Д.А. Джумабеков, В.В. Козина, Ж.Т. Ныгметова, Ф.Д. Саккулакова

Кампания по уничтожению байства в Центральном Казахстане в конце 1920-х гг.

В статье объектом изучения стала кампания по ликвидации байства в Центральном Казахстане в конце 20-х гг. XX в. Это был период, когда советская власть приступила к радикальным преобразованиям в казахском обществе. Реконструкция и укрепление скотоводческого хозяйства, коллективизация и на их основе помощь бедноте, по мнению большевиков, были немислимы без ломки патриархально-родовых отношений, уничтожения байско-патриархальных хозяйств. Крупнейшим революционным мероприятием советской власти в ауле стали конфискация скота, имущества и выселение баев. Авторы отмечают, что в традиционном казахском обществе баи обладали большим авторитетом и играли ключевую роль в социально-экономической жизни своего народа. Процесс ликвидации байства, как «класса», авторами анализировался на основе рассекреченных архивных документов в ходе выполне-

ния региональной научно-исследовательской темы 442-И-23 — «Услуга по организации и проведению исследовательской деятельности по реабилитации жертв политических репрессий в Карагандинской области», в соответствии с Указом Президента Республики Казахстан К.-Ж.К. Токаева за № 456 от 24 ноября 2020 г. «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий». Авторы акцентируют внимание на том, что мероприятия по конфискации скота и имущества байских хозяйств проводились без учета специфических особенностей — кочевого образа ведения хозяйства и быта подавляющей части коренного населения. В статье показаны механизм осуществления массового террора и трагические последствия этих событий в региональном масштабе. Сделан вывод о том, что в ходе кампании по конфискации и выселению байских хозяйств пострадало сельское хозяйство, была уничтожена социальная прослойка общества — баи — носители многовековых знаний о ведении скотоводческого хозяйства.

Ключевые слова: советский Казахстан, Центральный Казахстан, политический террор, конфискация, байство.

D.A. Dzhumabekov, V.V. Kozina, Zh.T. Nygmetova, F.D. Sakkulakova

The campaign to destroy the bai in Central Kazakhstan in the late 1920s.

The article examines the campaign to eliminate the bais in Central Kazakhstan in the late 1920s. This was the period when the Soviet government began radical transformations in Kazakh society. According to the Bolsheviks, reconstruction and strengthening of the cattle-breeding economy, collectivization and, on their basis, assistance to the poor were unthinkable without breaking patriarchal-clan relations and destroying the bais-patriarchal households. The largest revolutionary measure of the Soviet government in the village was the confiscation of livestock, property and the eviction of the bais. The authors note that in traditional Kazakh society, the bais had great authority and played a key role in the socio-economic life of their people. The process of liquidation of the bai as a “class” was analyzed by the authors on the basis of declassified archival documents in the course of the implementation of the regional research topic 442-I-23 “Service for organizing and conducting research activities on the rehabilitation of victims of political repression in the Karaganda region”, in accordance with the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan K.-Zh.K. Tokayev No. 456 of November 24, 2020 “On the State Commission for the Full Rehabilitation of Victims of Political Repression”. The authors emphasize that the measures to confiscate livestock and property of bai farms were carried out without taking into account specific features — the nomadic way of doing business and life of the overwhelming majority of the indigenous population. The article shows the mechanism for implementing mass terror and the tragic consequences of these events on a regional scale. It is concluded that during the campaign of confiscation and eviction of the bai farms, agriculture suffered, and a social stratum of society was destroyed — the bai, the bearers of centuries-old knowledge about cattle breeding.

Keywords: Soviet Kazakhstan, Central Kazakhstan, political terror, confiscation, baidom.

References

- 1 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 5-q. — 21-t. — 15-is. — 64-p. [in Kazakh].
- 2 Kozybaev, M., Abylkhozhin, Zh., & Aldazhumanov, K. (1992). *Kollektivizatsiia v Kazakhstane: tragediia krestianstva* [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. Alma-Ata [in Russian].
- 3 Koigeldiev, M.K. (2009). *Stalinizm i repressii v Kazakhstane 1920–1940-kh godov* [Stalinism and repressions in Kazakhstan in the 1920s–1940s]. Almaty [in Russian].
- 4 Omarbekov, T. (1998). Politicheskie repressii protiv krestianstva: istoricheskii analiz reshenii totalitarnogo gosudarstva (1925–1935) [Political Repressions against the Peasantry: A Historical Analysis of the Decisions of the Totalitarian State (1925–1935)]. *Vestnik Kazakhskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya istoricheskaiia* — *Bulletin of the Kazakh University. Historical Series*, 8, 33–39 [in Russian].
- 5 Allaniazov, T. (2010). Karlag: Kengirskoe vosstanie: k istorii vosstaniia zakliuchennykh 3-go otdeleniia Stepnogo lageria MVD SSSR (16 maia–26 iyunia 1954 goda) [Karlag: Kengir Uprising: On the History of the Uprising of Prisoners of the 3rd Department of the Steppe Camp of the USSR Ministry of Internal Affairs (May 16 — June 26, 1954)]. Karaganda: Bolashaq-Baspa [in Russian].
- 6 Shaimukhanov, D.A., & Shaimukhanova S.D. (1997). *Karlag* [Karlag]. Almaty [in Kazakh].
- 7 Laiger, M.P. (2003) Iz istorii nemtsev Kazakhstana: uroki istorii [From the history of Germans in Kazakhstan: lessons of history]. Almaty [in Russian].

- 8 Dulatbekov, N.O., & et al. (2012). Karlag. Ocherki istorii Karagandinskogo ispravitelno-trudovogo lageria OGPU–NKVD–MVD SSSR (1931–1959) [Karlag. Essays on the history of the Karaganda corrective labor camp of the OGPU–NKVD–MVD of the USSR (1931–1959)]. Almaty: Poligrafkombinat [in Russian].
- 9 Saktaganova, Z.G. (2021). Politicheskie repressii v Kazakhstane v 1920–1980-e gg.: etapy, posledstviia i problemy reabilitatsii [Political repressions in Kazakhstan in the 1920s–1980s: stages, consequences and problems of rehabilitation]. *Otan tarikhyy — History of the homeland*, 3, 136–144 [in Russian].
- 10 (2021). Kruglyi stol o rabote Proektnogo ofisa Karagandinskoi oblasti po reabilitatsii zhertv politicheskikh repressii 30 noiabria 2021 g. [Round table on the work of the Project Office of the Karaganda region on the rehabilitation of victims of political repression November 30, 2021]. Karaganda [in Russian].
- 11 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 2968-is. — 141-p [in Kazakh].
- 12 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 2968-is. — 148-p [in Kazakh].
- 13 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 9-q. — 1-t. — 92-is. — 44-46-p [in Kazakh].
- 14 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 38-p [in Kazakh].
- 15 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 39-p [in Kazakh].
- 16 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 40-p [in Kazakh].
- 17 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 41-p [in Kazakh].
- 18 Shygys Qazaqstan oblysynyn Qazirgi zaman tarikhyy quzhattamasynyn ortalygy [Center for Documentation of the Modern History of East Kazakhstan Region]. — 1-q. — 1-t. — 1583-is. — 87-p [in Kazakh].
- 19 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 11-p [in Kazakh].
- 20 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 677-q. — 1-t. — 1-is. — 46-p [in Kazakh].
- 21 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 677-q. — 1-t. — 1-is. — 58-p [in Kazakh].
- 22 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 30-q. — 1-t. — 813-is. — 117-124 p [in Kazakh].
- 23 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1675-is. — 124-p [in Kazakh].
- 24 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1687-is. — 38-p [in Kazakh].
- 25 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 822-q. — 1-t. — 1-is. — 11-13 p [in Kazakh].
- 26 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 1675-is. — 12-p [in Kazakh].
- 27 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 822-q. — 1-t. — 1-is. — 75-p [in Kazakh].
- 28 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 30-q. — 1-t. — 813-is. — 117-p [in Kazakh].
- 29 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 30-q. — 1-t. — 813-is. — 118-p [in Kazakh].
- 30 QR PA [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 30-q. — 1-t. — 813-is. — 119-p [in Kazakh].
- 31 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 28-q. — 1-t. — 92-is. — 20-21-p [in Kazakh].
- 32 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 822-q. — 1-t. — 91-is. — 11-13-p [in Kazakh].
- 33 Qazaqstan Respublikasynyn Prezidentik Arkhivi [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. — 141-q. — 1-t. — 2067-is. — 1-5-p [in Kazakh].
- 34 Qazaqstan Respublikasynyn Ortalyq Memlekettik Arkhivi [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. — 28-q. — 1-t. — 105-is. — 7-p [in Kazakh].
- 35 Kollektivizatsiia selskogo khoziaistva i osedanie kochevogo i polukochevogo kazakhskogo naseleniia na territorii Kustanaiskoi oblasti. 1927–1938 gg. [Collectivization of agriculture and the settlement of the nomadic and semi-nomadic Kazakh population in the territory of the Kustanai region in 1927–1938]. Kustanai [in Russian].